نیکۆلاوس کوسانوس کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی ئاداب)

سەرەتا

١- نیکۆلاوس کوسانوس (Nicolaus Cusanus) (١٤٠١- ١٤٦٤ز) بەدوا لاهووتی و فەیلەسووفی سەدەکانی ناوەڕاست دادەنرێ. لە دەڤەری کویسی نزیک باژێڕی تریر لە ئەڵمانیا هاتۆتە دنیاوە. بەڕابەرێک لەو ڕابەرانە دادەنرێ کە هەوڵی ڕیفۆرم و چاکسازییان لەنێو کڵێسەی مەسیحیدا داوە. لە پەرەپێدانی زانستی سەردەمی خۆی و بیرکاری و لاهووت و فەلسەفەدا ڕۆڵی بەرچاوی گێڕاوە، ئەگەرچی خۆی لە بنەڕەتدا لاهووتییە و لە چوارچێوەی جیهاندیدی کڵێسەدا گۆش کراوە، بەڵام ئەوەی بۆ تۆمارکراوە کە لە تێکدانی ئەو جیهاندیدەدا دەستبەکار بووە. بێ گومان لە چ گۆشە و سۆنگەیەکەوە تەماشای ئەو چالاکی و قۆناغە بکرێت سروشتەکەی دیاری دەکرێت. لە کاتێکدا لاهووتییە لایەنگیرانی مەسیحیەتی سەدەکانی ناوەڕاست بە گومان و ئەگەرەوە سەرنجی لاهووت و فەلسەفەی کوسانوس دەدەن و بە دیاردەیەکی شێواندنی سروشتی ئەو قۆناغەی دادەنێن، مێژوونووسانی فەلسەفە بە تایبەتی ئەڵەمانەکان نیکولاوس کوسانوس بە سوارچاکێکی سەردەمی خۆی دادەنێن کە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستی بە سەدەکانی سەردەمی نوێ گرێداوە. پردی نێوان فەلسەفەی لاهووتی مەسیحی و فەلسەفەی ئەڵەمانی هەڵبەستووە، ئەو پردە دەستەبەری بەردەوامی و درێژەکێشانی بزاڤی بەرەوپێشچوونی گیانی وڵاتانی خۆرئاوا بووە.

کوسانوس ڕێچکەی هزر و لاهووت و فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاستی شکاندووە و بە لایەکی دیکەدا ئاراستەی کردووە، بەو لایەدا هیچی تر بیری لە سرووش (وەحی) و دۆگم و کاروباری لاهووت و ئایینی کڵێسە نەکردۆتەوە، بەڵکو ڕووی لە ژیریی مرۆڤ کردووە و گازندە و ڕەخنەکانی ئاراستە کردووە، بۆیە بە

دامەزرێنەری فەلسەفەی ئەڵەمانی دانراوە(١) و کارێکی گەورەشی لە فەلسەفەی ئایدیالیستی ئەڵەمان کردووە.

بەپێی سەرچاوەکان دەربارەی لاهووتی ناریّ (نێگاتیڤ) شتی گرنگ و بایەخداری تۆمار کردووە کە لەسەدەی نۆزدە و بیستدا بە تەواوەتی خەتو خاڵی داوە، بە تایبەتی دەربارەی پەی بردن بە بوون و خەسڵەتەکانی رەب و ئەو بابەت و خاڵانەی بە نهێنییە پاک و پیرۆزەکانی دۆگمی کڵێسە دانراون. لە زانین و پرۆسەی پەی بردندا هەنگاوی سەرکەوتووانەی بەرەو پێشی هەڵگرتووە. هەوڵی داوە ئەو بۆچوونە پشت ڕاست بکاتەوە، ئەو شتانەی مرۆڤ دەیانزانێ و پەیان پێ دەبات گەوهەر و پوختەی شت ناگرنەوە، زانینیش خۆی لە چەند گریمانە و مەزندەکردنێک بەولاوە پتر نییە. ئەو پرۆسەیە بەو جۆرەیە کە مرۆڤ دەیەوێ هەمیشە لە سۆنگە و گۆشەیەکی نوێوە سەرنجی بوون و بوونەوەر بدات، لێرەوە نوێی و مۆدێرنی هەڵوێستەکە بەدەردەکەوێ، ئەمەش خۆی تەنیا هەر هەوڵ و کۆششە.

پرۆسەی زانین

١- پرۆسەی زانین بەگشتی و بابەتی زانین وەک رێبازێک بەدەروازەی چوونە نێو جیهانی پانوبەرینی جیهاندیدی فەلسەفە لاهووتییەکەی کوسانوس دادەنرێ. ئەگەرچی لەو لایەنەی فەلسەفەکەیدا کە ناکرێ بە لقێکی سەربەخۆ دابنرێت، جۆرە گومانێکی نیمچە میتۆدەیی، بەڵام سادە و ساکار بەدی دەکرێت، بە تایبەتی لەو سۆنگەیەوە پشت ئەستوور بە قسەکەی سوکرات کە هەمیشە کردبووی بە دروشم: شتێک دەزانێ ئەویش ئەوەیە: هیچ نازانێ، باسی نەزانینی مرۆڤی کردووە چۆن شت نازانێ و وادەزانێ دەیزانێ. لە بابەتێکدا کە لەسەر شێوازی گفتوگۆ و پرسیار و وەڵامە بەناوی«مرۆڤێکی ساکار و قسەکەرێکی گەورە» نووسیویەتی چەمکێک بەناوی: «نەزانینە سەر ناسەکە» docta ignorantia دادەرێژێ، ئەمە لە خۆیدا لایەنی گومان و ئەگەرەکە پشت راست دەکاتەوە: سەرناسی نەزان، شت زانی نەزان کاتێک شت دەزانێ ئەگەر هاتو پێی زانی شت نازانێ لەو بابەتەدا کە شانۆکەی لە سەرتاشخانەیەک Ba-bierstube روویداوە بەو جۆرە دەست پێدەکات:

لەسەرەتادا دەپرسێ: ژماردن، پێوان، کێشان (تەرازوو) چۆن روودەدات؟ لە وەڵامدا دەڵێ بەوەی لە یەکتری جودا و جیاواز بکرێن. دیسانەوە دەپرسێت باشە لە یەکتری جودا و جیاواز کردن چۆن دەبێ و چۆن دەقەومێ؟! ئایا ئەمە بەهۆی یەکەوە ناژمێردرێ، بۆ نموونە جارێک دەگوترێ یەک دووجار دوو، سێ جار سێ و چوار جار چوار..؟ لێرەوە کوسانوس دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە ژماردن لە یەکەوە دەکرێ بکەوێتەوە. کەوابوو سەرچاوە و بنەما یەکە، ئەگەرچی هەمەرەنگی خۆی ئەو بابەتەیە سەرنجڕادەکێشێ. بنەڕەتی هەموو شت و شەمەکێک ئەوەیە بە هۆیە و لێیەوە هەموو کەوتووەوەیەک دەکەوێتەوە و پەیدا دەبێت(٢). بەلای کوسانوسەوە ئەو یەکە، ئەو بنەمایە بەهۆی شارەزایی و ئەزموون و هەستەکانەوە پەی پێ نابرێ و نازانرێ، بەڵکو ئەو زانین و پەی پێبردنە بە شێوازێکی پێشییانەی Aprioismus بێ پێشەکی و بەبێ ئەنجامگیری دەبێت، کە لەسەر شێوەی بۆ هاتنێکی لەناکاو دەبێ.

٢- ئەگەر مرۆڤ لەو سەرچاوانە وردبێتەوە کە دەربارەی فەلسەفەی دوا قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاست بەگشتی و کوسانوس بە تایبەتی نووسراون، ئەو وێنەیە لە مێشکیدا رەنگ دەرێژێ کە ئەم لاهووتییە شێوازی هزر و نووسینەکەی لۆژیک و بیرکاری (ماتماتیک) بووە، بەڵام لە توێژینەوەکەیدا ئەم دووانەی ئاوێتەی لاهووت و میتافیزیک و سۆفێتی کردووە. ئەو چەمکانەی بەکاری هێناون و پرۆسە و رەوتی زانینی پێ دیار و دەست نیشان کردوون، ئەو بۆچوونە پشت راست دەکەنەوە. زانین ئیتر زانینی بابەتی کۆتایی و سنووردار بێ، یان هی بێ کۆتایی و رەهاو بێ سنوور بێ لە زانینی ئەوەی نازانرێ و پەی پێ نابردرێ بەولاوە نییە.(٣)

ئەو بڕیارە لە رەوشێکی دەروونی سۆفێتی ناکەوێتەوە، بەڵکو رێگایەکی زانینی رەخنەگرانەی فەیلەسوف نیشان دەدات کە لەو باوەڕەدایە گیان و هۆشی مرۆڤ لە نەزانیندا شت دەزانن، نەزانین و پەی پێ نەبردن سەرچاوەی زانینە، دوا قۆناغ و تایبەتمەندییە کە مرۆڤ بتوانێ شت نەزانێ!! بە ئاگابوون لەو رەوشە و هۆشیاربوون لە بارەیەوە و بە تەواوەتی خەتوخاڵ دانی ئەو تێگەیشتنە Einsicht زانستی نەزانینەکەی لێدەکەوێتەوە و لێوەی پەیدا دەبێ. لەلایەکی دیکەوە کوسانوس گوتەنی، چەندە بڕوامان بەو توانای نەزانینە هەبێ، ئەوەندە پتر خۆمان لە راستی و هەقیقەت نزیک دەکەینەوە. ئەو بۆچوونەی ئەم لاهووتییە کە پتر لە رێگایەکی ناریّ دەچێ، دەکرێ بە لاهووتی ناریّ نێگاتیڤ دابنرێت. ئەگەر مرۆڤ نەتوانێ شتێکی

دیاریکراو کە تایبەتمەندی خۆی هەبێ پێناسە بکات، دەکرێ بەو جۆرە پێناسەی هەمان شت بکات کە شتە، خۆی شتێکی تری پێچەوانە بێت و ئەو تایبەتمەندییەی نەبێت. مرۆڤ ناتوانێ یەک ڕەنگی و یەکتایی و بێ وێنەیی بوونەوەرێکی هێز و توانا لە سنوور بە دەری سەرووسروشتی پێناسە بکات، بەڵام دەتوانێ بە پێچەوانەوە پشت ئەستوور بە سەلمێنە و بەڵگەی ژیر و لۆژیک ساغی بکاتەوە کە ئەو بوونەوەرە ناکرێ فرە ڕەنگ و هەمە جۆر و هێز و توانا سنووردار بێت. ئەو بابەتە دەکرێ لە لۆژیکی ڕوخسارەکی فۆرمیدا پتر ڕوون بکرێتەوە:

لۆژیکی ڕوخسارەکی بە بنەمای ناکۆکی- بێ ناکۆکییەوە خەریک دەبێ و ئەو چەمکە بە یەکتری ناکۆکانە بەرانبەر بە یەکتری ڕادەوەستن و گەوهەری خۆیان لە دەست نادەن:

ئەگەر: A هەبێ ئەوە B نابێت.

ئەگەر: B هەبوو ئەوە A نا دەبێ، ئەنجامەکەش بەم جۆرەیە(٤):

ئەو بنەمایانە بنەڕەت و ڕێسای فام «تێگەیشتن»، تێگەیشتن خۆی کە لە هزر بەولاوە نییە، بۆیە وەک ناکۆکییەکان سنووری یەکتری نابەزێن، ئەویش ناتوانێ سنووری زانینەکە ببەزێنێ و لە توانایدا نابێ پەی بە ڕەهایەتی ڕەببانی بەرێت.

٣- ئەگەر بابەتی سەرووسرووشتی ڕەها نەکرێ پەی پێ ببردرێ، ئایا دەکرێ بابەتی تری ئاسایی کە سروشتی و سنووردارن بزانرێن؟ ئەگەر وەڵامەکە بە ئا بێت ئەم پرۆسەی زانینە چۆن دەبێت؟ بەلای کوسانوسەوە ئەگەر نەکرێ مرۆڤ پەی بە بوونەوەری ڕەها بەرێ، ئەوە مرۆڤ بەهۆی شتی دیاریکراوی سنووردارەوە ناتوانێ بگاتە ئەو ڕادە و قۆناغەی بە زانینی بوونی ڕەهای بێ سنوور (ڕەب) بگات، بەڵام ئەو شتە سنووردارانە دەتوانن بزانرێن و پەیان پێ ببردرێت. زانین خۆی لەخۆیدا بریتییە لە ژماردن و پێوان و بەراوردکردن. ئەو ژماردنە پشت بە ژمارە دەبەستێ، گیان خۆی چالاکییەکی توندوتۆڵی ئەو زانینە دەگرێتە خۆی هەر خۆی ژمارە دادەهێنێ، بەڵام لەبەر ئەوەی گیانی مرۆڤ توانایەکی سنوورداری هەیە، دەتوانێ تەنیا لە پرۆسەی زانیندا توانایەکی سنوورداری داهێنانی هەبێ، بۆیە گیان لە پرۆسەی زانیندا خۆی فۆرم و ڕوخسارەکە دادەهێنێ(٥) و پشت بەو کەرەسە و بابەتە دەبەستێ کە بەدەستی دەهێنێ، ئینجا دەکرێ بگوترێ بابەتەکانی زانین پابەندی خۆ (خودی) مرۆڤن، چونکە ئەو ڕوخسار و دوا فۆرمیان پێ دەبەخشێ.

مرۆڤ کاتێک شتی ئاسایی سنووردار دەزانێ و پەی پێدەبات ئەگەر ئەو شتەی دەیەوێ بیزانێ لەگەڵ شتێکی تردا کە دەیزانێ جۆرە پێوەندییەکی لەنێوانیاندا دروست کرا، ئەو پێوەندییە بریتییە لە بەراوردکردن. هەردووکیان بەراورد دەکات بۆ ئەوەی لە یەکتری چوون و لە یەکتری جیاوازییان دیار و دەستنیشان بکات، ئەم پرۆسەیە دەستەبەری پەی پێبردن و زانینەکە دەبێ. شتی سنووردار و ئاسایی لەیەکتری جیاوازن، بۆیە دەکرێ بەشێوازی جیاواز لەیەکتری جیابکرێنەوە و بزانرێن. بەهۆی ئەزموونی پەیبردن و زانینی جیاوازی نێوان شتە سنووردارەکانەوە چەندین چەمکی دیاریکراو ڕۆدەنێین و دادەڕێژین(٦).

بنەما بنەڕەتییەکانی هزر

لە جیهاندیدە فەلسەفەییە لاهووتییە هەمەڕەنگییەکەی کوسانوسدا چوار خاڵ بە بنەما بنەڕەتییەکانی پرۆسەی هزر دانراون:

یەکەم: بنەمای بوون و جیهان یەکڕەنگی و گیانە.

هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی فەلسەفەوە لە یۆنان ساغکردنەوەی بوونی بنەمای بنەڕەتی کە هەموو شتێکی لێکەوتۆتەوە و پەیدا بووە، بەڵام خۆی پەیدا نەبووە و گۆڕان نایگرێتەوە خولیای مێشک و ناخی دەروونی فەیلەسووفەکان بووە. ئەم کۆششە پرسیارێکی تری وروژاندووە، ئەگەر بنەمایەکە کەرەسە و یەکڕەنگی و یەکەیەک بێ، ئەو جیاوازی و فرەڕەنگییە چۆن و لە چییەوە هاتووە؟

بەلای کوسانوسەوە ئەو فرەڕەنگییە و جیاوازییەی هەیە بە هەلومەرجێک پشت ئەستوورە ئەویش یەکێتی و یەکڕەنگییە لە بنەما بنەڕەتییەکەیدا. فرەیی ڕێککەوتە و تەنیا هەر یەکە و یەکڕەنگی ناچارەکییەکی(٧) هەبوونە. فرەیی تەنیا ئەو کاتە دەزانرێ و پەی پێدەبردرێ ئەگەر هاتو لە یەکڕەنگی بەشداری بکات و لەوەوە بکەوێتەوە. ئەو بنەما یەکڕەنگییەی جیهان ئەگەرچی یەک یەکەیە لەگیان- ژیر بەو لاوە نییە. دەبێ تا چ ڕادەیەک کانت و هیگڵ سوودیان لەو بۆچوونە وەرگرتبێ؟!.

دووەم: ئەوەی هەیە ڕاستییە (حەقیقەتە) یان لەو دەچێ.

بەلای ئەو لاهووتییەوە ئەوی هەیە ڕاستییە، یان لە

ڕاستی دەچێ و لێوەی نزیکە. ئەوی ڕاستی نەبێت، یان لە ڕاستی نەچێ، ناکرێ و ناشێ هەبێ و بوونی هەبێ(٨) ئەگەر لە جیاتی وشەی ڕاستی وشەی بوون دابنرێت، ئەو هاوکێشەیە بەم جۆرە دەبێت:

- بوون لەخۆیدا.
- بوون لە یەکێکی تردا.
- بوون لەنێو و بەهۆی لە یەکچوونەوە.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو دابەشکردنە کوسانوس نموونەی گەرمی دەهێنێتەوە: گەرمی لەخۆیدا هەبێ، یان لە بابەتێکی گەرم بوودا هەبێ. گەرمی هەبوون لەو گەرمییەدا هەیە کە لە بەڕاستی گەرمییەکەی خۆیدایە. هەبوونی لە بابەتی گەرم و گەرم بوودا، هەبوونە لە هی تردا بەپێی لەیەکتری چوون. لە یەکتری چوونیش یەکەیەکی لەوی تردا هەبوونە. ئەو بۆچوونە تیۆری نموونەی بەرزی ئەفلاتون دەهێنێتەوە یاد. چۆن بەهۆی شتی لەیەکتری چووەوە نموونەیەکی بەرز دەکەوێتەوە تایبەتمەندی هەموو بوونە جیاوازە لە یەکتری چووەکان لە خۆیدا کۆ دەکاتەوە. ناکرێ ئەو لایەنەش پشتگوێ بخرێت کە شت لەخۆیدا و بۆ خۆیی شت خۆی ئەو سێ بابەتە بوون کانت لەتیۆری زانیندا باسی کردوون.

لە یەکچوونەکە یەکە و یەکڕەنگی لە ئەوی تردابوون بەرجەستە دەکات: ڕاستەقینە و هەڵکەوت بە تێکڕایی، لە دەستنیشانکردنێکی ڕووت و ڕەوان، یان لە بابەتەکانی ئەزموونەوە کە تێیدا دەستنیشانکردنە ڕوون و بێ گەردەکان تێکەڵ بە یەکتری دەبن، پەیدادەبن و پێکدێن.

سێیەم: پرۆسەی شت زانین لە سێ ئاست پێکهاتووە:

- زانینی هەستەکی (بەهۆی هەستەکانەوە)
- زانینی ژیرەکی (بەهۆی ئەقڵەوە)
- زانینی ئەوەی لەسەرووی سنوور و توانای ژیرەوەیە(٩).

لەو بنەمایەدا سکوتس پشت ئەستوور بە قسەکەی سۆفستاییەکان کە مرۆڤیان کردووە بەسەرپشکی هەموو شتێک، وای داناوە مرۆڤ گەوهەرێکی هەستیاری ژیرە و دەتوانێ سنوور ببەزێنێ و ئەو سنوور تێپەڕاندنەی بریتییە لەوەی بتوانێ ببێ بە پێودانگ و پێوەری هەموو شتێک. مرۆڤ بە گشتی بەو شێوازە جۆراوجۆرانەی زانین کە لەتوانایدا هەیە، پێوەری جیهان دادەنێ و ڕەنگ دەڕێژێ.

چوارەم: مرۆڤ داهێنەری کولتوور و جیهانی چەمکەکانە

بەلای سکوتسەوە دوای ڕەب، مرۆڤ دووەم داهێنەرە، ئەگەر ڕەب خۆی دنیای داهێنابێ، ئەوە مرۆڤیش وەک داهێنەری دووەم جیهانی کولتوور و چەمکەکانی داهێناوە(١٠).

ئەگەر لەنێوان داهێنانی ڕەب و ژیرەکەی لە یەکچوون هەبێ، ئەوە بەرهەمهێنانی هونەر و کاری دەستی مرۆڤ لەگەڵ ژیرەکەیدا لەیەکچوون هەیە. ئەم لە یەکچوونە دەکرێ ببێ بە بنەمایەکی لە یەکچوونی لە یەکچوو: ناکرێ بگوترێ لەنێوان کۆتایی و سنووردار و بێ کۆتایی و بێ سنوور پێوەندییەکی ڕێژەیی نییە، بە هەمان جۆر و شێوە دەکرێ بگوترێ:

لە یەکچوونی لەیەکچووی ژیری ڕەببانی لە ئارادا هەیە.. مرۆڤ بەو داهێنانەی بەدییان دەهێنێ لە یەکچوونی پلەی دووەم بەدەست دەهێنێ، لە یەکچوونی لەیەکچووی ژیری ڕەب... مرۆڤ ژیرە، بەهۆی ژیرییەوە شت دادەهێنێ، ئەو داهێنانە لە جێگای خۆیدا لەو داهێنانە دەچێ کە ڕەب بەهۆی ژیرەوە بەدی هێناون، هەروەک چۆن فۆرم و ڕوخساری دەرەکی کار و پیشەی دەست و هونەر لە ڕوخساری سروشتی شت دەچن دەربارەی ئەوەی مرۆڤ بەو داهێنانەی لە ڕەب دەچێ، شتەکە هەروایە و لەوە بەولاوە نییە.

ڕەب، جیهان، گەردوون

١- ئەگەرچی نیکۆلاوس کوسانوس لەسەردەمی خۆیدا پلەوپایەیەکی گرنگ و بەرچاوی لە دەزگاکانی کڵێسەدا هەبووە، بەڵام لە جیهاندیدە لاهوتییە فەلسەفەییەکەیدا تۆمەتی ترسناکی لە پارسەنگ نراوە و بە توندی سەرزەنشت و گازندە کراوە. گوایە گومڕا بووە، باوەڕی بە بنەما بنەڕەتییەکانی ئایینی مەسیحی و دۆگمەکانی کڵێسە نەماوە. لە نووسینەکانیدا سنووری نێوان ئیمان (بیروباوەڕ) و زانستی نەک هەر بەزاندووە، بەڵکو شێواندوویەتی. بەجۆرێک ئاخافتووە جیهان و ڕەببی کردووە بە یەک و هیچ جیاوازییەکی لەنێوانیاندا نەهێشتۆتەوە. بڕوای بە سێ ڕەنگی «ڕەب و ڕۆڵە و گیانی پاک» لە دەست داوە. لەوەش پتر ڕەب لەلای بووە بەبێ سنوور و بێ کۆتاییەکی لەدەست نیشانکردن نەهاتووە! ئینجا بەچاوێکی ڕێز لێ نەنانەوە تەماشای بنەماکانی تەورات و ئینجیلی Bible کردووە. ڕەب

لەلای ئەو هیچ جۆرە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە کەسایەتی تاکی یەسوعەوە نەماوە، چونکە بە تێکڕای مرۆڤایەتییەوە بەند کراوە(١١).

ئەگەر مرۆڤ لەو گازندە و ڕەخنانە وردبێتەوە، بۆی دەردەکەوێ کە پتر سروشتی ئایینی و لاهووتییان هەیە و پشت بە هەست و سۆز و بڕوا و باوەڕ و ئیمان دەبەستن و لە ڕوانگەی فەلسەفەی پیادەڕەوەکانەوە فەلسەفە و جیهاندیدی ژیرەکی کوسانوس دەکات بە نیشان و تیرەبارانی دەکات.

ئایا ڕاستە کوسانوس سنووری بنەما و ڕێساکانی کڵێسەی ئایینی مەسیحی بەزاندووە و گومڕابووە؟! ئەگەر لە ڕوانگەی ئەرستۆوە ڕەخنە کرابێ، دەبێ فەلسەفەکەی خۆی چ سروشتێکی هەبووبێ؟!

٢- بەپێی سەرچاوەکان کوسانوس گومڕا نەبووە، بەڵکو بڕوای بە بوونی ڕەب هەبووە کە بەلاتینی تایستی theistisch پێدەگوترێ، بەڵام لە نووسینەکانیدا هەندێک چەمکی بەکارهێناوە لەگەڵ بۆچوون و جیهاندیدی لاهووتی کڵێسەی مەسیحی سەردەمی خۆیدا نەگونجاون. ئەو لاهووتییە باسی پێکەوە هەڵکردنی ناکۆکییە دژ بە یەکترییەکانی کردووە بە جۆرێک کە جیاوازییەکانی نێوانیان پێکەوە دێنەوە. ئەو پێکەوە هاتنەوەیە ئەگەرچی جۆرە بوون بە یەکڕەنگییەکی لێوە دەکەوێتەوە، بەڵام ئەوە نابەخشێ کە هەموو جیاوازییەکان نەمێنن و لەناو بچن. ئەمە ئەو تیۆرییەیە کە بە وەک یەکی دژە ناکۆکەکان ناوبراوە. لە بوونەوەری سنووردار و کۆتاییدا (کە مەبەست مرۆڤ و زیندەوەری ئاساییە) جیاوازی و ناکۆکی دژ بەیەکتری هەیە و سەرنج ڕادەکێشن. بۆ نموونە زیندەوەری سنووردار و کۆتایی لە بوون و گەوهەر پێکهاتوون و ئەم دووانە لە یەکتری جیاوازن و جیان، بەڵام لە بوونەوەری بێ سنووری ڕەهادا (مەبەست ڕەببە) ئەو جیاوازییانە پێکەوە دێنەوە و لەگەڵ یەکتریدا دەگونجێن.

ڕەب کە بوونەوەرێکی ڕەهای بێ سنوور و بێ کۆتاییە تێیدا ناکۆکە دژ بە یەکترییەکان یەک ڕەنگ دەبن، خۆی لەخۆیدا گەوهەرێکی ڕەهای لە ڕادەبەدەر گەورە و مەزنە، ناکرێ لەوە گەورەتر بێ کە هەیە و وایە. هەروەها ناکرێ بچووکتر بێ لەوەی کە وایە، ئەگەر ئەو ئەوپەڕی بێت Maximum، ئەوە دەکرێ کەمترینیش بێ Minimum. ئەو لە پێکەوە هاتنەوەی تەواوەتی ناکۆکە دژ بە یەکترییەکان هەردووکیانە «ئەوپەڕەکەی و کەمترینەکەی(١٢).» بەڵام لە هەمان کاتدا دەتوانرێ بوترێ ڕەب هیچ کامێکیان نییە نە ئەوپەڕی گەورەیە و نە ئەوپەڕی کەمترین و بچووکترینە!

ڕەب چالاکی و توانا و قودرەتێکی ڕەهای بێ سنوور و بێ کۆتاییە، لەوێدا لەنێوان ئەوی دەکرێ ببێ و ئەوی هەیە هیچ کەلەبەر و جیاوازییەک نییە. ڕەب هێز و توانایەکی سەرووسروشتی ترانسندێنتی ئەوتۆیە هیچ هێزێکی سنووردار و کۆتایی ناتوانێ پەی پێ بەرێ. لەگەڵ ئەوەشدا جیهانی هەڵکەوت ئەو داهێنەرییەتی و ڕەب نیشان دەدات و بەرجەستەی دەکات. داهێنراوەکان کە کرانەوە و بەدەرکەوتنی ڕەب نیشان دەدەن جۆرە «هاتنەوەیەکی» بێ سنوور و بێ کۆتاییە لە سنووردار و کۆتاییدا، ئەوپەڕی یەکەیەکی یەکڕەنگی ڕەهایە لە فرەڕەنگیدا، نەمرییە لەنێو کاتدا.

جیهان کە لە بوونەوەر و زیندەوەری سنوورداری کۆتایی پێکهاتووە دەکرێ بەشێواز و واتایەکی دیاریکراو بەبێ سنوور دابنرێ، چونکە جیهان لەخۆیدا توانایەکی بێ کۆتایی بەردەوام بوونی هەیە. ئەوی پێوەندی بە جێگاشەوە هەیە Raum جیهان سنووری بۆ نییە، چونکە لە دەرەوەیدا شتێک نییە سنووری بۆ بکێشێ و سنوورداری بکات، بۆیە ناکرێ لە جیهاندا باسی سەرەوەی و ژێرەوەی و ناوەندەکەی بە واتایەکی ڕەها بکرێت. بەو پێیە کاردینال کوسانوس خۆی لە یەکڕەنگی بوون کە بە عەرەبی بە «وحدة الوجود» ناوبراوە نزیک دەکاتەوە. جیهان وێنەی لەبەر گیراوەی Abbild وێنەی ڕەببانییە و چۆن ئەنجام لە هۆکاردایە، ئاوەهاش شتەکان لە ڕەبدان(١٣).

پشت ئەستوور بە تەوراتی جوولەکە کە بنەمای ئینجیلی کڵێسەی مەسیحییەکانە بڕوای بە داهێنانی جیهان هەبووە هەروەک چۆن لە سفری پەیدا بووندا باس کراوە، بەڵام هەوڵی داوە لە سۆنگەیەکی فەلسەفەیی لاهووتییەوە شرۆڤەی بکات:

گەردوون سەبارەت بە ڕەوش وەک قەومان سەبارەت بە کردار وایە. ڕاستە بە لێکەوتنەوە(*) (فیض) جیهان لە ڕەببەوە پەیدا بووە، بەڵام ئەو پەیدا بوونە لە جەوهەری ڕەببەوە نەبووە، بەڵکو بەهۆی بیرکردنەوە و لە هزرییەوە کەوتۆتەوە و پەیدا بووە، بۆیە دەکرێ بوترێ ڕەب هۆکاری داهێنەرە. هەروەک چۆن لە یەکڕەنگی و یەکەی بێ سنووردا هەموو شتێک هەیە، لە ئارامیدا بزووتنەوە و لە بزووتنەوەدا کات و لەنێو لە یەکچووندا جیاوازی هەیە،

ڕەب خۆی هەموو شتێکی گرتۆتە خۆی و هەموو شتێکی تێدایە. جیهان و گەردوون کرانەوە و بەدەرکەوتن و بەرجەستەکردنی ڕەبن کە بەچاو نادیترێ و پەی پێ نابردرێ، بەڵام ڕەب خۆی لەخۆیدا بەدەرنەکەوتوو و پەی نەبراو و نەدیتراوی بەدەرکەوتووی دیار و ئاشکرایە. ئەو خۆی هۆکاری داهێنەر و گیان و نەفسی جیهان و گەردوونە. سروشت خۆی لە ڕەبدا ڕەبە و لە گیانماندا گیانە و لە هەستەکاندا هەست و هۆشە.

٣- لە فەلسەفەی سروشتیدا بە تایبەتی ئەوەی پێوەندی بە زەوی و جیهانەوە هەیە کوسانوس بە پێشەکی فیزیکی نوێ، بە تایبەتی بە پێشەنگی ئەو پرۆسەیە دادەنرێ کە لەلای کۆپێرنیکۆس (١٤٧٣-١٥٤٣ز) بە تێروتەسەلی باس کراوە و بەرگێکی زانستی بەپێی ئەو سەردەمە بە بەردا کراوە.

کوسانوس خۆی ئەگەرچی لاهووتییە، بەڵام لەنێوان سەدەکانی ناوەڕاست و ڕێنێسانسدا، لەنێوان لاهووت و فەلسەفەدا چالاک بووە، هەوڵی داوە وەڵامی چەند پرسیارێک کە شێوەی کێشەیان هەبووە وەک یەکڕەنگی سێ لایەنی «ڕەب، ڕۆڵە، گیانی پاک» بداتەوە. لە کایەی پرۆسەی زانین و زانستی سروشتدا بیروبۆچوونی بوێرانەی هەبووە، کۆششی کردووە پشت ئەستوور بە بابەتی هاوردە و شایەتی هەستەکان ئەو وێنەی جیهانییە کە کڵێسە داکۆکی لێکردووە و تاڕادەیەک خوێنی فەلسەفەی سروشتی ئەرستۆ لە شادەمارەکانیدا بووە، بلەقێنێ، لەو کۆششەیدا سەرکەوتوو بووە و ئەو وێنەی جیهانی فیزیکی سەردەمی خۆی هێناوەتە لەرزین.

لە وێنەی جیهانی فیزیک (فەلسەفەی سروشتیدا) کوسانوس باوەڕی بە ڕێژەیی بزووتنەوە و جێگا هەبووە، هەوڵی داوە ساغی بکاتەوە کە زەوی مەڵبەند و چەقی جیهان نییە و دەجووڵێتەوە، ئەگەرچی مرۆڤ وا بە ئاسانی هەست بە بزووتنەوە و جووڵانەوەی زەوی ناکات. زەوی ناکرێ ئارام بێ و نەجووڵێتەوە ئێمە لەسەر زەوی وەک ئەو کەسە واین کە لە کەشتییەکی نێو دەریا دایە هەست بەوە ناکات ئاوەکە، یان شەپۆلی بە تەوژمی ئاوەکە پاڵ بە کەشتییەکەوە دەنێ و مرۆڤی ناو کەشتییەکەش قەراغی دەریاو وشکانی نابینێ(١٤) کوسانوس زەوی لە چەق و ناوەندی جیهان لادەبات، چونکە لە توانای مرۆڤدا نییە و ناکرێ خاڵ و چەقێکی ڕەهای ناوەند دەستنیشان بکرێت، ئەگەر ئەو چەقە ڕەهایە ناوەندە دەستنیشان بکرێت و ساغ بکرێتەوە دەبێ ئارامی ڕەها و سەقامگیری زەویش پشت ڕاست بکرێتەوە، ئەو دووانە هیچیان لە کردن نایەن!. ئەگەرچی ئەو بڕیارە بوێرانەی ئەو لاهووتییە کە تیۆری و بۆچوونی جیوسەنتەری (زەوی ناوەند و چەقی گەردوونە)ی ڕەت کردۆتەوە، بەڵام لەو باوەڕەدا نەبووە، یان نەیتوانیوە ساغی بکاتەوە و بیزانێ کە زەوی بە دەوری خۆر (ڕۆژدا) دەخولێتەوە. ئەو بۆچوونەی ئەو لاهووتییە هەر لەسەردەمی خۆی لەلایەن لاهوتییە لایەنگیرەکانی جیهاندیدی کڵێسەی مەسیحی هێرشی توندی کراوەتەسەر، چونکە بەلایانەوە ئەو بڕیارە دەبێتە مایەی کەم کردنەوەی شکۆمەندی زەوی و پایە و پلەی پیاوچاکان کە لەسەر ئەو زەوییە ژیاون و ژیانیان بۆ پەرستنی ڕەب و یەسوعی مەسیح و داکۆکی کردن لە کڵێسە بەخت کردووە. هەروەها ئەو بۆچوونەی کوسانوس- بە قسەی ڕابەرانی کڵێسە- لەو ڕاستییە کە یەسوعی مەسیح هاتۆتە سەر زەوی و زەوی پیرۆز کردووە چاو دەپۆشێ!.

زەوی وەک جاران ناوەندی گەردوون نەماوە و ئەو شوێن و مەڵبەندە دیار و تایبەتییەی هەیبووە لە دەستی داوە، جگە لەوەش دەبزوێ و دەجووڵێتەوە. ئەگەر نەکرێ زەوی ناوەند و چەق بێ، ناشکرێ قەوارەیەکی دیاریکراوی هەبێ، چونکە ئەگەر زەوی ئەو دوو شتەی هەبێ، دەبێ سەرەتا و دەستپێک و کۆتاییشی هەبێ و ئەمانە هەر ناگونجێن. لە دەرەوەی زەویدا جێگا و شوێن Ort نییە ئەگەر ئەمە هەبوایە سنوورێکی بۆ زەوی دادەنا، ئەوەش بە پێچەوانەی ڕاستییەوەیە(١٥) ڕاستە ناکرێ بە چاوی ئەم سەدەیە تەماشای ئەو بیروبۆچوونە بوێرانەی ئەو لاهووتییە بکرێت، بەڵام ئەو بڕیارەش هیچ ئەگەر و گومانێک هەڵناگرێت کە جیهاندیدەکەی ئەم لاهووتییە بەهیچ بنەمایەکی ئەزموونی و تاقیکردنەوە و ئەسترۆنومی پشت ئەستوور نەبووە، بەڵکو لە چەند بۆچوون و وردبوونەوە و مەزەندەیەکەوە کەوتوونەتەوە. خۆی لە سەرەتایەکدا بە مەزندە ڕەبی عیسای مەزندە کردووە، بۆ پشت ڕاست کردنەوەی ئەو مەزندەیە ئەو تایبەتمەندییانەی کە داویەتییە ڕەب کە بێ سنوور و ڕەهایە زەوی و بوونی سروشتی لێ بێ بەش کردوون.

سەدەکانی ناوەڕاست ئەگەرچی ئەو بەرهەمەی لە چوارچێوەی کولتوور و شارستانی مرۆڤدا داویەتە دەست بە بەراورد لەگەڵ ئەو دە سەدەیەی خایاندوویەتی و ئەو هەموو مێشک و خامەیەی پێوەی خەریک بوون کەم و

لاواز و بێ پێــز دێتــه بەر چاو، بەڵام خــۆی لەخــۆیدا قــۆناغــێکی ناچارەکی بووە ڕێژیمی دەرەبەگی و لاهووتی لەســەر داروپەردووی کــۆبلایەتی جــێگیــر کــردووە و دایمەزراندووە، ئــەو هــەنگاوە لــە خــــــۆیدا جــــــۆرە پێــشکەوتنێکە، یان دەکــرێ بەپێی ســەردەمی خــۆی بە جۆرە پێــشکەوتنێک لە ژیانی مرۆڤــایەتیــدا دابنرێت. ئەگــەر ئەو قــۆناغــە نەبوایە، بە دڵنیــاییــەوە قــۆناغی ڕێنێسانس و شۆڕشی مەزنی فەرەنسای ساڵی ١٧٨٩ز کــە ســەرتاپای ژیان و کــولتــوور و شــارستــانی گــۆڕی نەدەهاتە دی، یان نەدەکرا لە کردن بێت.

لەو ســەردەمــەدا مــەســیحــیــەت لە ئایینێکی دەست پانکەرەوە و پاڕانەوە (ئەگەر لە لای ڕاستیان سرەواندی لای چەپی بۆ ڕابگرە) بوو بە ڕێژیمی کـــاربەدەست لە سەرانسەری ئەورووپا (ئیتر ڕاستەوخۆ، یان بەهۆی قەڕاڵ و ئیمپراتۆر و شاکانەوە) کۆمەڵگایەکی نوێی توێژ و چین جــیــــاوازی داهێنا، ئەوەبوو لە ســـەدەی یازدە بەهۆی جێگیربوونی پلەوپایەی ڕێژیمی دەرەبەگایەتییەوە پلە و پایەکانی ئەو جۆرە کۆمەڵگەیەش پتەو و جێگیر بووە، دەسەڵاتی سیاسی لە ژێر پەردە، یان بە پاڵپشتی ئایین و کڵێســەوە جێگیر بووە. لە کۆتایی ئەو قۆناغــەدا بە تایبــەتی لە ســەدەی ســێزدە بەدواوە زانست وردە وردە لەسەرخۆ و هێمنانە گەشەی کردووە، زانیاری کۆبۆتەوە، گــۆڕانیش لەلای خــۆیەوە بەســەر جــیــهــانديدی باوی هزرمەندان و پێکهاتە جیاوازەکانی کۆمەڵگادا هاتووە. ئەوە ئەم مــەبەســتــەیە کــە وتراوە: پیــشــە و سنعــات بەرەوپێش چوون، ڕۆڵی دەرەبەگــایەتی لە ژیانی شــار و مەدەنیدا ڕووی لە لێژی کردووە. جێ دەستی سیاسی و ئابووری چینی بەرهەم هێنەر ڕوو لە پتر بووە. ئەوە بووە ڕژێمی دەرەبەگــایەتی وەک پێکهــاتەیەکی ئابووری و ســیــاسی و کــۆمــەڵایەتی و فــەلســەفــە و لاهووت دوای ســەدەی ســێــزدە زۆر تایبــەتمەندی ســروشــتی خــۆی لە سەرەتادا لە ئینگلتەرە و ئینجا لە فەرەنسا و بەلچیک و ئیــسپــانیــا و ئەڵمــانیــا لە دەست داوە(١٦). بەم پێیــە هزرمــەندان وێنەیەکی نوێی جیــهــانديدیان نەخشــاند، جیهانديدێک بڕوا بە توانایی ژێر و هزری مرۆڤ بکات، پێی لەســەر مــەڵبــەندی مرۆڤ لە جیــهــانی ســەر زەوی دابگرێت، پشت بەهێــز و توانای مــرۆڤ لە پرۆســەی بنیادنانی کۆمەڵایەتیدا ببەستێ بۆ گۆڕینی ئەو تواناییانە لە شــیــاوەکی و هێــزەکــیــیــەوە بەرەو ڕاســتــەقــینە و هەڵکەوت. ئەمــەش خــۆی بریتی بووە لە پشــتکردنە

خێروبێری مەسیحیەت کە لە ژیانی دوای مردندا گوایە ئیــمــاندار و لایەنگیــرانی کڵێــسە پێی شاد دەبن بەرەو ڕووکردنە خێروخۆشی ژیانی ئێستــای ســەر ئەم دنیــایە لەســەر زەوی، ئەو هەڵوێســتــەی مــەســیــحــیــەت چ وەک لاهووت و دۆگم، چ وەک فەلسەفە لەوەوە هاتووە کە هیچ جۆرە بڕوایەکی بە چەمکی «پێــشکەوتن» نەبووە. ئەو پێــشکەوتنە چ وەک چەمک و چ وەک پرۆســە و دیاردە بەبێ ئەگــەر و گــومــان بە ژێر و لۆژیک و ئازادی پشت ئەســتــوورە، ئەم سێ چەمکەش «ژێر، لۆژیکی ژێرەکی و ئازادی» نەک هەر دەگــمـــەن بوون، بگرە هیچ جـــۆرە جێگایەکیــان لە فەرهەنگی کولتووری ئەو قۆناغــەدا بۆ دانەنراوە. وەک ئەنجامێک کە لەو بۆچوونەی مەسیحیەت و کڵێــســە کــەوتبــۆوە، بەختــەوەری مــرۆڤ بووە! بەلای کڵێــســە و دامــودەزگــاکــانییــەوە بەختــەوەری و کــامــڵی بەهرەیەکــە تــەنیــا لــە دنیــای دوای مــردندا ڕەب هەر بە مرۆڤی مەسیحی دەبەخشێ!

بە جۆرێکی تر هەڵوێست بەرانبەر بە کێشەی گرێکوێرە ئاســایی بەدکــاریی (کــە بەعــەرەبی شــەڕی پێدەگــوترێ) دەستنیشان کراوە. ئەگەر لە جیهانديدی مەسیحیدا پشت ئەستوور بە تەوراتی جوولەکە (تایەفەی موسا) مرۆڤ لە هەڵەکەی ئادەم و حەواوە بەدکاری بۆ مابێتەوە و چووبێتە ژێر بارییەوە، ئەوە دوای پێچڕانەوەی قۆناغی دەزگاکانی کڵێسەی مەسیحی، ئەو گریمانەیە داکۆکی لێکراوە کە مـــرۆڤ توانایەکی تایبــەتی هەیە پێی دەگــوترێ ژێر (عــەقڵ) Vernunft، ئەوەندەی بابەتەکــە پێــوەندی بە بەدکاری سروشتییەوە هەیە، مرۆڤ دەتوانێ ژێری خۆی بەکــاربهــێــنێ و ژێرانە بیــر بکاتەوە کـــار بکات لە قــانوونەکــانی سروشت بگات و ئەگــەر لە کرداری ژیانی ڕۆژانەدا پەیڕەوی ئەو قـــانوونانە بکات، دەتوانێ بە ئاشتی و ئاسوودە و بەختەوەر بژیت. بەم پێیە خەسڵەتی بەدکــاری لە مــاددە کــراوەتەوە. ئەوەندەی بابەتەکــەش پێوەندی بە بەدکاری کۆمەڵایەتی و سیــاسییــەوە هەیە، جــارێکی تر ســەرنج بۆ لای پەروەردەی کــۆمــەڵایەتی ڕاکێــشــراوە، پێ لەســەر بایەخی ژیانی کــۆمــەڵایەتی و پێــوەندییــە کــۆمــەڵایەتییــەکــاندا گیــراوە. بەدکــاری و پەروەردەی کـــۆمـــەڵایەتی، یان بەدکـــاری و ژینگەی کــۆمــەڵایەتی خــراونەتە نێــو دوو تای یەک تەرازووەوە، مـــــرۆڤ بە ئازادی و چاکـــەیی لەدایک دەبێ، بەڵام سروشتی پەروەردە و ژیانی کــۆمەڵایەتی بەچاکە، بە بەد دەیگۆڕن، بۆیە دەبێ سروشتی سادە و ساکاری مرۆڤ لە

تۆبزی و زۆر بۆ هێنانی کـۆمـەڵگا بپـارێزرێت. ئەگـەر بویسـترێ مرۆڤی چاکەکار هەبێت، دەبێ کۆمەڵگا چاک بکرێت. ژیریش لەو کـایە و بوارەدا ئەو ئامـرازەیە کـە یارمەتی دەدات.

کۆتایی هاتنی سەدەکانی ناوەڕاست بەهزر و لاهووت و فەلسـەفە و جیـهـاندیدییەکەیەوە سەرەتای دەسـتپـێکی قـۆناغـێکی دیکەیە کـە بەهەمـوو جـۆرێـک هەوڵ دراوە تێیدا پشت لەو بنەما دۆگمییـانە بکرێت کە کلێسـەی مەسیحی و لاهووتەکەی کۆششی جێگیرکردنیان کردبوو. زانست، ژیر، ئازادی، مـرۆڤی تاک چۆن هەیە و دەژی و کـردار دەکـات بوون بەو چەمـک و بابـەتانە کـە تانوپۆی جیـهـاندیدە نوێیـەکـەیان پێکهـێناوە. کـۆتایی هاتنی دەسەڵاتی کلێسەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست کە بە داگیرکردنی شاری کۆستەنتەنۆپلی یۆنانی لەلایەن تورکی عوسمانییەوە (١٤٥٣ز) کە دواتر ناوی ئیستەمبوڵی بەسەر دابڕاوە، گرێ دراوە، دیاردەیەکی لێکەوتۆتەوە سێ لقی سـەرەکی هەبووە: کـولتـووری، ئابووری، سیـاسی(١٧). لەلایەنی کـولتـووریدا مـرۆڤ و هێـز و تواناکـانی بە تایبەتی ژیرەکەی و ئەو ڕۆڵەی چاک، یان بەد لە ژیان و کۆمەڵگەدا دەیگێڕێ بایەخی پێدراوە.

لایەنە ئابوورییـەکـەشی، فیـودالیـزم (دەرەبەگـایەتی) لاواز کردووە و شۆڕشی فەرەنسای لێ کەوتۆتەوە کە ئەو شـۆڕشـەش لەلای خـۆیەوە چینی پەرجـووئامـێـزی سەرمـایەداری جێگیـر کـردووە، ئەو سـەرمـایەدارییـەی کـولتـووری سـەردەم و دوای خـۆی ڕەنـگ ڕشـتـووە و داهێناوە. لەلایەنی سیـاسیشـەوە ئەگەرچی عەلمانیـەت ویستوویەتی پاشەکشێ بە دەسەڵاتی کلێسەی مەسیحی بکات، بەڵام بەهۆی ئەو گەشتە زانستییە جوگرافیـانەی کـران و ناوچە و دەڤـەر و کـیشـوەری نوێ ئاشکرا بوون، جۆرە داگیـرکردنێکی وڵاتان و ژێردەستە کردنی میللەتان دەسـتی پێکردووە. ئەنجـامـەکـەشی سـەرلەنوێ دابەش بوونی گـۆی زەوی بە دەڤـەری جیـاواز بەپێی کـولتـوور و ئابووری و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە.

سەرچاوە و پەراوێز:

1- Johannes Hirschberger., Geschichte der Philosophie Bd. I. Komet 1980. S.570 ff.

2- Franz Schupp., Geschichte der Philosophie im Uberblick. Band 2. Meiner. 2003. S.518.

٣- یوهانس هیرش بیرگەر: هەمان سەرچاوە بە ئەڵەمانی ل٥٧٤.

4- Joseph Bern hart., Die Philosophie des Mittelalters. Darmstadt WB 1980. S.216.

5- Wolfgang Rod., Der Weg der Philosophie. Bd. I. Munchen 1994. S.409.

6- F.C. Copleston., Geschichte der Philosophie im Mittelalter. Munchen 1976. S.302. ff.

7- Kurt FLasch., Nicolaus Cusanus. Verlag C.H.Beck 2007. S.33 ff.

8- Kurt FLasch., Ebenda. S.49.

9- Kurt FLasch., Ebenda. S.66-67.

10- Kurt FLasch., Ebenda. S. 77-78.

11- Kurt Flasch., Einfuhrng in die Philosophie des Mittelalters. WB. Darmstadt 1994. S.183.

12- F.C. Copleston., Ebenda. 303.

13- Joseph Bernhart., Ebenda. S.223.

14- Dr. Harald Hoffding., Geschichte der neueren Philosophie. Leipzig 1921. S.85.

15- Franz Schupp., Ebenda. S.524.

١٦- غ. س. کوتشیرینکا: الثورة الفرنسیة الکبری. ئەم باسە لەو کتێبەدا بڵاوکراوەتەوە:

أکادیمیة العلوم السوفیاتیة: من تأریخ الحرکات الاجتماعیة والفکر الأجتماعي، مجموعة مقالات ترجمة: د. طنوس شلهوب. دار الفارابي، ط١، بیروت ١٩٨٧. ص٢١٥.

١٧- روجیە غارودی: الازمة الحالیة الدولة: ئەم توێژینەوەیە بە عەرەبی لێرەدا بڵاوکراوەتەوە: محمد آرکون: الاسلام و الأخلاق والسیاسة. ترجمة: هاشم صالح، مرکز الإنماء القومي، بیروت، ٢٠٠٧، ص٢٢١.

(*) ئێمە لە ڕامان-دا پێمان وایە لێکەوتنەوە لە جیاتی وشەی (فـیض)ی عـەرەبی پڕ بە پێـسـتی مـانا نەهاتووە، ئەوەندەی (سەرڕێژ) لە جیاتی (فیض) لە جێگەی خۆیدایە.